

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет
Катедра „История на Византия и балканските народи“

Научен консултант проф. дин Христо Матанов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на

Ивелина Пенчева Кючукова

на дисертация за присъждане на образователна и научна

степен

„доктор“

на тема :

Европейският владетелски средновековен костюм

/средата на XI — средата на XIV век/

– извори и проблеми –

София, 2018

Дисертацията се състои от следните части (общо 452 стр.) :

1. Предговор (с.7-21).
2. Първа част с подробен критичен анализ на изворите по темата (с.21-209).
3. Втора част със сравнителен и аналитичен анализ на костюми и тъкани (с.209-337).
4. Заключение (с.337-355).
5. Библиография (с.355-437).
6. Приложения
  - списък на изображенията (182 изображения) ;
  - списък на рисунките, (12 рисунки).

Темата на настоящия труд представя еволюцията на владетелския костюм във Византия и византийския свят в сравнителен план с европейския Запад в периода от средата на XI век до средата на XIV век.

Костюмът като социален феномен има историко-философски контекст; ансамбълът от различни дрехи, облечени в определена последователност представлява в историческата реалност не само потребност и естетическа мярка, но има преди всичко дълбоко идеологическо предназначение, наситено с ясни социални кодове, изразено в повечето случаи чрез отличителни знаци, наречени също инсигнии. В настоящия научен труд се разглежда всеки един детайл от владетелските костюми, доколкото изворите го позволяват, предимно в два аспекта :

1/ като материален артефакт, резултат от различни занаятчийски умения;

2/ като символ според различните монархически ритуали в европейските средновековни дворове.

Всеки регион в Европа има своите специфики, породени от различни фактори и обусловени от географски, етнически, религиозни, културни и естетически различия ; в нашето изследване ще стане въпрос предимно за **владетелския светски костюм**, който е един от най-консервативните в йерархията на одеждите във всяко едно средновековно общество. В същото време той се подчинява на строга логика, произтичаща от йерархията на владетелските дворове на политическата карта на Европа. Центърът на интереса в това изследване е предимно **самият артефакт**, част от владетелските костюми; проблематиката с цялата си комплексност за сложните монархически ритуали, съществуващи през Средновековието в Европа, остава на втори план. Другояче казано, основният фокус на работата пада върху темите и въпросите, свързани с археологически и иконографски анализи, отколкото изясняване на философско-историческия контекст.

Предговорът на дисертацията поставя основните положения и генезиса по темата; очертава географския и хронологичен обхват, задава въпросите, както и пътищата, по които ще се търсят отговори в хода на изследването, аргументира използваната методология и представя основната библиография по темата.

Географските граници на изследването обхващат ареала на почти целия европейски континент и това предполага туктаки множество проблеми. Какво се визира като се говори за Европа в периода на средата на XI век - средата на XIV век: понятията „Изток“ и „Запад“, които използваме много често, целят да обхванат двата християнски ареала, предимно противопоставящи се в този период: този на католическия свят, под егидата на римо-католическия папа, и другия, този на православния свят под върховенството на ортодоксалния патриарх в Константинопол.

И още по-точно, в това изследване „**Изтока**“ представлява предимно Византия, в повечето случаи в своя изчистен константинополски модел, а в някои случаи, когато се разпола с необходимите извори, и нейните балкански съседи, като България и Сърбия. Небезизвестен е факта, че България и Сърбия, още веднага след тяхното официално приемане в християнския свят, възприемат изцяло каноните на официалния византийски императорски костюм, както като инвестирана, така и като конкретни *регалии*. В същото време, едни от най-запазените археологически артефакти, релевантни по темата, произхождат именно от тези части на Балканския полуостров. Когато се говори за византийския ареал, понякога става въпрос и за нейната по-далечна периферия, където влиянията са значително по-слаби от гледна точка на проявена артистичност в изпълнението на владетелския костюм, а именно в средновековни държави като Армения, Грузия и най-вече Киевска Русия.

Когато пък се говори за „**Запада**“, тук се има предвид предимно сърцето на християнска Европа – Свещената Римска империя, Франция, Унгария, както и Англия, Сицилия и много по-спорадично други италиански средновековни

кралства /като голяма част от последните споменати остават до много късно част от Свещената Римска империя/. От друга страна, се изключват напълно тук християнските кралства на територията на Иберийския полуостров (Навара, Арагон, Кастилия, Леон и Португалия) поради факта, че имат различна историческа съдба в периферията на европейския континент, което ги прави по-изолирани и неподатливи на източно-европейските влияния в областта на владетелския костюм. Същото се отнася и до скандинавските средновековни държави. В този труд, няма да става дума и за латинските кралства, създадени на Свещената земя в Близкия изток в резултат на Кръстоносните походи (Йерусалимското кралство, Антиохийско княжество, Графство Триполи), нито за Кипър на Лузинианите, Крит на венецианците, Родос на хоспиталиерите и други подобни, нароили се владетелски дворове, завоювани в сърцето на Византийската империя от амбициозни западни кръстоносци. Разбира се, няма как да се направи това изключение за Латинската империя, създадена за около половин век в Константинопол в началото на XIII век, изтъквайки дори, че този случай заема централно място в това изследване, имайки предвид тесните връзки, които се създават между двата християнски свята и благоприятстват всевъзможни взаимни влияния.

Хронологическите граници, които са заложили за тази проблематика се ситуират около средата на XI век до средата на XIV век. Началото е обусловено от промените, които се забелязват в средновековна Европа и се изразяват в много различни аспекти. За Византия, този период е маркиран от издигането на императорския престол на династията на Комнините, от което произтичат политически и социо-културни последствия, които променят облика на империята, позната от предишното хилядолетие;

1. В този частен случай, именно император Алексий I Комнин, налага известни промени както в системата на императорския гардероб, така и в областта на аристократичния костюм като цяло.

2. В същото време, на Запад, времето от XI век насетне е съпроводено от политическото стабилизиране на някои кралски дворове, с което монархическата сила се засилва и те се опитват да налагат своите претенции за императорски статус. Естествено, този процес е видим най-вече в използването на отличителни знаци на властта във владетелското им облекло.
3. Най-накрая, през XI век се слага началото на експанзията на Кръстоносните походи, когато западните благородници масирано тръгват към Източния свят, което отприщва с пълна сила всички явления, свързани с взаимни влияния между Изтока и Запада.
4. В края на посочения период като хронологична граница на това изследване, а именно средата на XIV век, Византия е изгубила необратимо своята сила и могъщество; така, и до фаталния и край, в средата на XV век, почти нищо не се променя в застиналия императорски образ, още по-малко неговия официален консервативен костюм. Именно в този период, средновековните България и Сърбия прекъсват за дълго своята държавност.

Колкото до западната част на Европа, то точно в този период се появяват първите признаци на една нова култура в облеклото, което известява може би най-просветления период в човешката история, Ренесанса. За разлика от Изтока, оттам насетне Западна Европа ще създаде и пресъздаде в образи своите най-оригинални и екстравагантни форми на владетелския костюм.

Методологията използвана за нуждите на научното изследване се състои в:

- първо, в **критичния анализ** на цялата първа част, която не би трябвало да се разглежда като обикновен каталог на изворите, тъй като те са подбрани

по тяхната специална релевантност към темата, а изборът им е подробно обоснован в текста;

- второ, **научният анализ и синтез**, който е приложен за костюми, части от костюми и тъкани във втората част на изследването; през цялото време съществува и грижата за **сравнителен анализ** не само вътре в социополитическия ареал, но и между Изтока и Запада като цяло.

Всъщност, използването на тези методи позволяват в крайна сметка да се направи **възстановка** на някои костюми, за което правим опит в края на изследването.

Крайната цел на дисертацията е чрез анализирането на значителен по обем изворов материал и неговата актуална интерпретация на фона на новите библиографски заглавия, да се представи един цялостен корпус на костюми и тъкани, използвани за владетелското облекло в изучавания период. Също така, се има за цел да се хвърли нова светлина в недотолкова изследваните досега влияния Изток-Запад релевантни по темата, като за целта се дефинират ясно няколко вектора на влияния, били те от Изток на Запад или обратното според епохата.

Работата с толкова изобилна и разнородна изворова база неизменно налага да се съпостави с проучванията на поколения учени, които са публикували свои изследвания по темата. Засягането на един доста голям хронологически диапазон и географски ареал в тази работа задължава консултацията на значителен брой заглавия, издадени на различни езици. В потвърждение на това е дългия списък на **библиографията** в края на тази работа (82 стр). **Краткият историографски преглед** направен още в предговора показва, че интересът към владетелските костюми не е новост, а напротив, датира доста отдавна, още от епохата на Ренесанса. Оттогава, този интерес се поддържа през вековете като намира своите най-ярки поддръжници в Англия, Франция и най-вече, в Италия. Въсъщност, историците и археолозите от немски и англо-саксонски произход, може би под

влиятието на романтичния образ на Свещената римска империя на германската нация, винаги са били най-продуктивните в тази научна субдисциплина, която напоследък наричаме *инсигнология*. Имената и произведенията са многобройни; според тяхното съдържание, те се разпростират от публикацията на отделен артефакт (например една корона), към едни тип инсигнии (корони) до пълна панорама на *регалии* в различен контекст по-малко или повече разширен на фона на политическата и социалната история на Европа от Античността до края на Средновековието.

Ако трябва да обобщим този историографски преглед, нека кажем, че в началото на ХХ век се появяват по-скоро обширни ерудитски трудове, които засягат почти всички европейски владетелски дворове; днес, в центъра на интереса се поставя преди всичко детайла – монографии, посветени на едно владетелско погребение, един владетелски двор, един костюм и др. Именно обаче тези научни трудове с нов изследователски хоризонт ни предоставят едно по-задълбочено изследване на материите, начина на изработка (технологиите) и конкретното предназначение на съответния артефакт и представляват изключителен интерес за нас.

Интердисциплинарността на подхода на проучването в нашето изследване е неизбежна, имайки предвид всички кръгове на знанието, релевантни към темата на нашето изследване.

Кои бяха **основните стъпки и задачи** на нашето научно търсене :

1. Откриването и организирането в корпус на съществуващите извори по въпросната тематика, обновявайки понякога тяхната датировка, на базата на новите изследователски постижения.
2. Изработване на система от критерии (фишове) за представянето на владетелските костюми и тъкани, които са основен обект на това

изследване. Имайки предвид трудностите да се изследват артефакти с толкова различен произход, въпросната система от критерии бе трудно да се подчини на единна логика; в крайна сметка тя бе изработена, което позволи проследяването на типологическите характеристики и съответно трансформации на артефактите вътре в системата.

3. На базата на изготвените фишове, които се включват в различни типологични групи се проследява един път тяхната еволюция и след това, техните взаимовлияния.
4. Всички тези гореизброени стъпки позволиха да се дефинират модели, с географски и социално-политически статус, както и да се извадят най-е съществуващите проблеми и тенденции.

В първата част на това изследване се засягат **изворите**, от които е почерпена изцяло информация за анализа и проблематиката, свързани с владетелския костюм. Тук е мястото да подчертаем, че една голяма част от изворите, които са представени, са резултат от нашето научно търсене в специализираните центрове, музеи (вкл. и хранилища на музеи) и библиотеки в Париж, Лондон, Рим, Ватикана, южна Италия, Берлин, Атина или т.н. работа на терен. Именно работата на терен позволи да се създаде този изчерпателен изворов корпус, който е основната база, на която почива това изследване.

В трите глави на първата част, в които много подробно са описани в групи съответно **писмените, археологическите и иконографските извори**, се отчитат големите трудности при техния „прочит“ и интерпретация. Ето накратко основните „капани“, които трябва да се избягват за правилното извличане на информация при използването на средновековните извори :

1. Съществува безспорно предимство по брой на изворите в някои западни региони, като една голяма част от тях са запазени предимно в Германия, Унгария и Англия, докато във Франция, и още повече за византийския свят, изворите са почти напълно унищожени. Всичко това води до неравностойност при сравнителния анализ в предопределен ущърб на източния свят.
2. Друга трудност се забелязва при използването на писмените извори, където много често *реалиите*, съотнесими с владетелското облекло са или напълно пропуснати или са споменати абстрактно и схематично, а в някои случаи и субективно в зависимост от статута и ориентацията на средновековния автор. Проблемът с използването на архаизми в терминологията е също налице.
3. Работейки с иконографските извори пък си задаваме въпроса доколко можем да се доверим на видяното в тях? Докъде отразяват историческата истина, и откъде започва въображението на твореца? Въпреки, че те са едни от най-многобройните, тяхната интерпретация крие рискове и не винаги можем да им се доверим безусловно.
4. И накрая, що се отнася до археологическите извори, много често тяхната точна идентификация и принадлежност е невъзможна, имайки предвид сложния археологически контекст, в който те са били открити или запазени. Още по-трудно се доказва пък принадлежност на артефакти, изтръгнати от техния първоначален археологически контекст. Преизползваните за вторични цели части от костюми и тъкани също крият рискове при тяхната интерпретация и опита за идентификации

В нашето изследване, решихме, по няколко причини, да насочим вниманието си **най-вече към иконографските документи и археологическите свидетелства за сметка на писмените източници**. Няколко са обстоятелствата, които са в основата на това решение. На първо място, защото се оказва, че в своите творби, средновековните автори твърде рядко разглеждат с подробности облеклото. Те често пъти използват общи термини вместо специфичната техническа терминология, която единствена може да ни ръководи при анализирането на текстовете и идентифицирането на отделните части на облеклото. В същото време, много специалисти – филолози, историци и др. -които са се заемали с превод на оригиналните писмени източници не са имали особен интерес към терминологията, свързана с облеклото, включително и на родния им език. В крайна сметка, специфичният средновековен речников фонд може да бъде сведен до няколко термина (далматика, туника, роба, мантия), както в старогръцкия, така и в латинския език, които не са винаги ясно разграничени в преводите на съвременните езици. И накрая когато говорим за писмените извори, в никакъв случай не по-маловажно, трябва да изтъкнем един последен по-сериозен проблем, а именно често пъти, никак не е лесно в съответния ръкопис да се установи връзката между дадено изображение и точно определен откъс в текста. Поради това, се оказва твърде трудно да бъдат свързани употребените термини със съответстващите им изображения. Изглежда също, че терминологията, свързана с елементите на владетелския костюм, се променя по-чувствително във времето за разлика от действителния костюм, който както вече подчертахме, остава изключително консервативен през разглеждания период.

Направеният опит за типология на проучените писмени извори по темата и в двата европейски контекста – източен и западен, като отчита техните специфични локални особености, помогна да се направят някои ценни изводи.

Архивните и нормативните източници, а именно описи, *ордини* „протоколни“ текстове, които в повечето случаи излизат под перото на владетелските канцеларии, не винаги отразяват с историческа точност своето

време, а по-скоро създават една идеализирана картина на това какъв трябва да бъде /напр. ритуалът на коронацията/; това ги превръща в един не толкова достоверен източник за това изследване. В същото време е нужно да се подчертае, че все пак прагматизмът и педантичността на западните висши сановници, изготвили тези документи, са една доза по-ценен източник, отколкото по-скоро обвитите в помпозност източни „протоколни“ писания. **Изглежда, че натрупването на различни културни напластявания от многообразни източници (предимно с източен произход) създават образа на византийската цивилизация по-символична и по-мистично отвличена. Тук е мястото да се спомене също, че тези описани светски сакрални практики, като ритуала по коронясването например, се предават в по-късния канон за църковните церемонии в целия европейски ареал, а на Изток, особено след унищожаването на светската власт във Византия и в балканските държави през XIV-XV век.**

Литературните текстове, от своя страна, крият още повече опасности за изследователя на средновековния костюм и поради това изискват внимателен методологичен подход; облеклото се третира от средновековните автори като белег за социално различие или за възхвала на моралните ценности на владетеля, вследствие на което, одеждите на суверена често пъти са пресъздадени стереотипно с единствената цел да се подчертаят добродетелите на принца. Що се отнася до историческите повествования от изключително добре документираната епоха на Кръстоносните походи, разочарованието ни е още по-голямо, тъй като оставаме с впечатлението, че летописците, заети с описанията на „славни“ битки и завоевания на западните рицари, в повечето случаи не проявяват никакъв интерес към облеклото на противника. Все пак не може да не се признае, че благодарение на няколко средновековни автори от този тип, като Одон дьо Дьой, Жофроа дьо Вилардуен, Анри дьо Валансиен и Робер дьо Клари, се разполага с някои от най-ценните описания за контактите между византийците и кръстоносците, за императорския дворец в Константинопол, както и в частност за императорските одежди.

От разказите на чуждестранните пътешественици понякога се успява да се долови специфичната атмосфера, видяна през външен поглед, без патос, която цари във византийския дворец и не на последно място, да се разберат някои „странности“ около антуража и гардероба /костюма на византийския император.

Всички тези особености на писмения извор материал са до голяма степен препятствие при изследването на средновековния костюм. Поради това, беше преценено, че основната тежест трябва да попадне върху анализа на иконографския материал, който се оказва най-надеждния източник по тази проблематика. Поради тези факти, не претендираме да е изчерпен целия потенциален ресурс на историческите текстове, за сметка на това, смятаме, че приносът на големия по обем иконографски корпус е здрава основа, върху която на по-късен етап да бъде предприето продължение на настоящето изследване, изчерпателното проучване и на средновековните текстове по темата.

Както вече беше подчертани, **иконографските източници** са нашите основополагащи свидетелства, върху които е построено това изследване. Амбицията беше в един иконографски корпус да бъдат събрани всички запазени изображения на владетелски светски костюми от X век до края на съществуването на Византийската империя (един малко по-разширен период от този на това изследване), като са предпочетени изображения, които имат т.н. официален характер – тържествени церемонии, ритуал на коронация и т.н.. **Каталогът на изображенията съдържа разнообразни артистични жанрове, които съответно имат различни материални носители: миниатюри, стенна живопис, мозайка, скулптура, емайлирани предмети, златни украшения, такива от слонова кост, тъкани, стенни тапицерии, стъклопис и др.** Миниатюрите са най-многобройни и те са преобладаващия източник на информация с изключително богат материал за нашата проблематика. Сравнително по-малко са мозайките, намиращи се най-вече в Константинопол, Равена, Палермо и др., запазили пищни образи на владетелския костюм. От друга страна, благодарение на фреските е възможно да се проследи не само еволюцията във формите и цветовете на одеждите и

отличителните символи на властта, но също и тяхното разположение в ансамбъла на средновековния костюм. Важна за изучавания период е скулптурата, представена най-вече чрез статуите в църквите и дворците, и тези по саркофазите (фр. *gisant*), като и двете са западен феномен; **всички тези триизмерни изображения помагат да се получи представата за това как са изглеждали дрехите в пространството и как точно са падали различните им части една върху друга.** По-малка е ползата за това проучване от витражите, емайлираните предмети и тези от слонова кост, защото рисунките върху тези произведения са силно стилизирани и на практика нереалистични. Тъканите, бродериите и стенните тапицерии /гоблените/ също са по-малко надеждни; иконографските изображения са силно ограничени изразни средства, което се обяснява с тяхната специфична техника на изработване. Накрая, други носители като монети, медали, печати и хрисовули поставят важни проблеми при разчитането и интерпретацията на изобразените теми поради ограничените им размери и деформиращото стилизиране.

Основните проблеми, при проучването на иконографските извори са установяването на тяхната датировка и произход, промяната на цветовете с времето и в повечето случаи малките им размери. И най-важното, при тяхната интерпретация се налага да се внимава, когато се влиза преди всичко в „кожата“ на твореца, който остава винаги силно повлиян от нормативните схеми, артистичните кодове и вкусове на времето си.

При направените проучвания на изображенията, които се откриват в произведения на различни литературни жанрове се стига до следните интересни изводи. Така например, някои библейски персонажи като Саул, Давид, Соломон, Макавеите, Робоам и Савската царица, Йов, Артаксеркса, Естир, тримата Влъхви, царете Пилат и Ирод са изобразени в повечето случаи в костюми на владетели и често носят характерните *регалии* на епохата, в която е създаден ръкописа на съответната библия. Понякога в някои от тези изображения, изкушението да се

„ориентализират“ одеждите е чувствителен, най-вероятно с цел да им се предаде по-автентичен вид.

В много от случаите, поръчителят на ръкописа т.е. светският владетел било то император, крал или цар има правото на своя портрет в съответното произведение, сам или със семейството си, което е много важно за нашето проучване. Безспорно е, че миниатюристът е съвременник на изображението, което предоставя ценна информация за прецизната датировка на ръкописа. Такива владетелски портрети се откриват в произведения не само на религиозната, но и на светската литература.

Други важни от гледна точка на изобразителен материал светски произведения са **хрисовулите** за византийския свят, както и **истории и хроники** за западния свят. Така например *Великите Хроники на Франция* са едни от най-важните документи за историята на кралете на Франция и техния костюм, благодарение на богатството на миниатюрите им. Трябва също да се отбележи, че въпреки очевидно въображаемия характер на героите от цикъла, посветен на крал Артур, някои елементи от техните костюми са безспорно автентични за епохата на изобразяването и най-вече за облеклото на владетелите в Западна Европа през XIII – XIV век в зависимост от датировката на ръкописа.

Дидактичната функция на изкуството през Средновековието (пък и след това) е безспорна, ето защо съвсем не е случайно, че изображенията на средновековните владетели, било то източни или западни, се ограничават до определени строго установени модели, които имат за цел преди всичко да покажат легитимността на властта им и връзката им с небесните божествени сили. И въпреки, че иконографичните схеми за Изтока и Запада се различават, изображенията на владетелите се подчиняват винаги на строго кодифицирани правила на официалното изкуство, които не се поддават лесно на вариации и не допускат реализъм. След разглеждането на специфичните схеми за Западна Европа, може да се направи обобщението, че през XI век и XII век, германските

художници заемат до голяма степен византийските иконографски модели при изобразяването на германските императори, без съмнение за да изтъкнат имперския статус на владетелите на Западна Европа. Всъщност, това би могло да се обясни с факта, че западния свят все още има нужда от легитимността, идваща от единствения легитимен светски наследник на Римската империя-Византия.

Що се отнася до изображенията на кралете от западноевропейското Средновековие, които въпреки своята официалност, в тях се откриват реалистични сцени; в голяма част от изображенията, те са картини-отражения от действителния политически или личен живот – даряват книги, приемат гости в дворците си, отиват на кръстоносни походи и др. **И още, с изключение на Свети Луи, и понякога на Карл Велики, западните владатели никога не са представени с ореоли на главите, което ги различава радикално от изображенията на техните източни „колеги“, където не само византийския император, но дори и българските и сръбските царе са винаги представени с ореол на главата.** Тук, отново ставаме свидетели на източните културни влияния, които предават на византийските суверени нереален и божествен характер. Най-вероятно, сакрализацията в изображенията на владетеля във Византия идва под силното персийско влияние и други антични модели и традиции.

Извън каноничните иконографски схеми, интересен и нетипичен е случаят как западните миниатюристи виждат в своите творби византийския император; тези късни изображения (XIV-XV век), дело на западни творци, са създадени в една епоха, в която величието и богатството на константинополския двор, както и великолепието на византийските императори са далечен спомен. Поради тази причина, изображенията на облеклата и *регалиите* им са преувеличени и неотговорящи на историческата действителност, а понякога и фантазмагорични (тюрбани, пера и др.)

Тук е мястото, да се направи уговорката, че въпреки надежността на иконографските свидетелства, върху които почива това изследване, се забелязват

някои сериозни пробойни в тяхната цялост, а именно вследствие унищожаването на голяма част от произведенията на източната византийска цивилизация се разкрива една неравнопоставеност между тях и тези, дело на западния свят; това естествено дава превес на западните изображения, като предлага един всеобхватен запазен, разнообразен и пълен в своята цялост иконографски материал. След XIII век, с намаляването на политическата мощ на Византия и нарастващото влияние в Константинопол на латинците, се проследява еволюцията в развитието на средновековните изображения в полза на западните иконографски схеми. Оттук нататък, тази посока ще бъде необратима до постигането на апогея в изобразителното изкуство в Италия по време на Ренесанса, пък и след това.

Археологическите реалии, свързани с владетелското облекло, разкрити по време на разкопки, са също достоверен източник за нашето изследване, но не винаги се откриват в добро състояние. В повечето от тези случаи, става въпрос за оцелели фрагменти от тъкани и декоративни украшения. Една голяма част от тях са претърпяли реставрация, след което са запазени в музейни експозиции или в съкровищниците на църкви, предимно в Западна Европа.

Когато става въпрос за археологически разкопки, резултатите не са особено плодородни. Според писмените извори, но както сочат и конкретните резултати от разкопките, по принцип средновековните владетели са били погребвани без техните официални костюми и институционални *регалии*. Тези предмети оставали в съкровищниците, за да бъдат предавани на наследниците на трона. В повечето случаи при полагането в гроба, суверените имали на главите си обикновени текстилни ленти, които заменяли короните, без други отличителни знаци ; същото се отнасяло и до мантиите, ако те се считали само като символ на власт. В Западна Европа, понякога скипърът и много рядко ръката на справедливостта (при френските крале) или глобусът (при германските императори) са били слагани в гроба, по-често военните знаци като шпори, меч и колан са придружавали средновековния владетел във вечната му обител. Обикновено, облеклото, изработено от луксозни тъкани, било единствената ценност, останала в

гробниците на починалите суверени. Ако символи на властта са били част от погребалните предмети, то се е касало за предмети, изработени специално за случая и чиято стойност била много ниска като например железни корони или медните корони на Конрад II и Гизела в катедралата в Шпайер. Редките случаи, при които в кралските гробове са поставяни ценни *регалии*, са по-скоро *unicum* (единични случаи) изключение, какъвто е случаят например с короната от тип *камелавкион*, открит в гробницата в Палермо на главата на Констанца Арагонска, съпруга на император Фридрих II Хохенщауфен. Така, най-ценните за проблематиката на това изследване са археологически открития, свързани с владетелски погребения, са тези на Балканите – става въпрос за гробовете на цар Самуил (1014-1018) на о. Ахил в Преспа /дн. Македония/, на цар Калоян (1197-1207) в Търново и на светския владетел от времето на цар Иван Александър (XIV век) от гроб №15 в църквата „Св. Никола“ в с. Станичене /дн. Сърбия/, както и на византийска принцеса (XV век) от императорското семейство на Палеолозите в Мистра, столицата на деспотство Морея в Пелопонес. За Западна Европа, не могат да не се отбележат такива сакрални места като некрополите в катедралата в Палермо /Сицилия/, на германските императори в Аахен и Шпайер /Германия/, некропола в Шекешфехервар /Унгария/, Уестминстърското абатство в Лондон /Великобритания/, в които се откриват останки от отминалото величие на светските суверени, ценен извор за това проучване.

Що се отнася до тъканите, открити в гробниците на владетелите от Западна Европа, в една голяма част от случаите става въпрос за преизползвани византийски тъкани, най-вероятно озовали се там по време на Кръстоносните походи. Такъв е например случаят при отварянето на реликвария с мощите на Карл Велики (поч. 814) в катедралата в Аахен през 1843 г., когато учените попадат на голям къс византийска коприна. Този случай е интересен и от друга гледна точка, която разкрива една от опасностите при проучването на тези паметници и в същото време отдава заслужено място на тъканите като стожер при датировката им; всъщност, при специализиран анализ на въпросната тъкан са оказва, че тя е датирана с четири века по-късно от смъртта на въпросния владетел, като най-вероятно е била поставена при едно по-късно

отваряне на гроба. Този случай красноречиво разкрива всички проблеми, които стоят пред археолозите при интерпретацията на техните открития, като основния проблем си остава неяснотите около точния произход и датиране.

За някои *реалии*, открити в напълно различен контекст, се предполага, че преди това са принадлежали на владетели, такъв е примера с коприната, намерена в гробницата на Гюнтер от Бамберг около 1840; нейната изключително луксозна изработка, както и художественото изображение на триумфиращ император, несъмнено предполага, че става въпрос за изделие, излязло от ателие в Константинопол и най-вероятно послужило за декор в императорския дворец или още повече, за личните нужди на императора.

Независимо от сравнително бедните и проблематични археологически находки, свързани с владетелското облекло, тези извори от първа ръка дават най-точната информация, за изработката и за иконографията на източните средновековни тъкани.

Втората част на това изследване представя аналитичен и сравнителен анализ на съществуващите артефакти, които имат отношение към владелския костюм в изучавания период в Източна и Западна Европа. Това налага представянето на отделните части и костюми и тъкани първоначално типологично в съответния географски и политически ареал и след това разглежда техните взаимовлияния.

Византийската система на облеклото представлява смесица от разностранни влияния, на първо място от античната цивилизация – гръко-римска историческа традиция, към които по-късно се прибавят нови източни влияния, предимно от персийски произход, без да бъдат подценявани библейските мотиви. Разбира се, тези процеси могат да бъдат обяснени с гео-политическото разположение на Източната римска империя.

От друга страна, през цялото ранно Средновековие, в стремежа си да получи легитимност европейският Запад до голяма степен се вдъхновява от гардероба от официални костюми на византийския император, законният наследник на Рим. Западни суверени като Карл II Плешиви, император на Свещената Римска империя и крал на Западнофранкското кралство (IX век) и други като тези от Отонската династия начело с Отон III (X век) например съзнателно се стремят да имитират византийските императорски одежди. **Въпреки това, в началото на второто хилядолетие, в европейския Запад постепенно се появява нова система, натоварена с оригинална символика, която обединява германските традиции с каноните на имперския костюм на властта.** От този момент насетне каноничния светски костюм в Западна Европа започва да се отдалечава от моделите, господстващи в двора на византийския император.

В настоящото изследване, тук се разглеждат единствено облеклата, представляващи изключителен атрибут на суверените, било то царе, крале или императори. Разбира се, най-напред става дума за костюмите, в които били обличани при тяхното издигане в ранг, и в по-малка степен за онези разнообразни костюми, които те обличали на многобройни празници или на други официални събития. Все пак трябва да се подчертае, че някои от тези одежди малко по малко се изплъзвали от имперския монопол, вследствие на което редица велможи получили правото да ги носят ; всъщност този процес много напомня трансформацията на някои от имперските епитети, отделени от официалната титулатура, за да конституират висшите среди на светската йерархия. Наблюдава се тясната връзка между категориите **статус-дреха-церемония.** **В политически аспект, това е отражение на един дълбок исторически процес на децентрализация на върховната имперска власт в Източната римска империя.**

Императорският костюм във Византия се състоял от повече туники, обличани една върху друга, върху които императорът намятал мантии,

накрая суверенът често пъти слагал меки ботуши. Както вече споменахме, безспорната новост през вековете на преход между римския и византийския свят било проникването във византийския двор на източния лукс, който се проявявал чрез скъпоценните камъни, екзотичните цветове и живописните мотиви. За периода, който пряко засяга настоящото изследване, се забелязват няколко промени в императорския костюм, въведени от император Алексий Комнин (1081-1118). Паралелно с модифицирането на формата на короната и на *лороса*, някои трансформации в кройката на ръкавите и подновен вкус към украсата бележат еволюцията в развитието на императорския костюм от края на XI век. Най-сетне, изглежда не без известни резерви, можем да се припише на династията на Комнините възприемането на двуглавия орел като герб на Византийската империя и конкретно на личността на императора. И още, ако през XI-XII в. византийските императори са изобразени с мантии в син или червен цвят, украсени с таблиони, то по-късните иконографски образци не възпроизвеждат този елемент. В епохата на Палеолозите императорите обличат вече само сакос, без допълнителна мантия върху него. Безспорно, това е резултат от унищожаването на блясъка, богатството и разкоша на византийския двор след Четвъртия кръстоносен поход.

Сигурни източни / персийски заемки са одежди с имена като *мандион*, *скарамангион*, *кабадион*, които откриваме в императорския гардероб в този период; *цицакионът* пък изглежда е с турски произход (силата на културните влияния е гъвкавостта на византийската цивилизация), които най-вероятно по-късно повлияват и западните кралски дворове.

Царските дворове в България и Сърбия възприемат безрезервно моделите на византийския императорски костюм, което убедително се доказва от иконографските документи, както и от редките археологически находки. В руските дворове, макар те също да си присвояват моделите на византийските императорски облекла, все пак се проявяват някои оригинални черти.

Владетелският светски западен костюм, в неговия най-пищен вариант, този на френския крал е съставен от шест части на облекло: **манто, далматика, туника (*cotte*), сюрко (*surcot*)**, тесни къси прилепнали панталони (*chausse*) и **чорапи**. Други аксесоари на облеклото, които в повечето случаи се появяват вследствие на археологически открития са **обувки, колани и ръкавици**.

До средата на XIII век, модите със западен произход проникват в аристократичните и градски среди на византийската цивилизация, но практически никога не проникват до императорската система на облекло, както и на тези на балканските светски владетели. За сметка на това някои моди, вдъхновени от другаде, оказват влияние върху кралския костюм на Запад. Например известно е, че Филип VI дьо Валоа бил привърженик на екстравагантния лукс в облеклото, за което папата не пропуснал да го упрекне. След това в началото на XIV в. в западните дворове се появил късия и тесен костюм. Най-напред запазен за военната аристокрация, по-късно, към края на XIV в., той бил възприет и от кралете, по-специално по времето на Шарл VI и неговият двор. **Това ясно сочи, че западния кралски костюм се оказва не толкова консервативен като византийския императорски костюм и е по-податлив на външни влияния.**

Благодарение на археологически открития през последните шестдесет години на части от **средновековни тъкани**, както и на все по-развиващи се технологически анализи, днес е възможно да се придобие по-ясна представа за развитието на текстилното производство и технологии в Европа в периода, който ни интересува в това изследване. Сравнителният анализ на запазените тъкани с иконографията и писмените източници ни позволява да бъдем все по-сигурни в произхода и датировката и ни дава възможност за все по-финния анализ на сплитката и на мотивите върху тях, както и на цялостните иконографски схеми върху текстила.

Що се отнася до периода след XI век, тъканите, достигнали до наши дни, са съхранявани най-вече в църковни съкровищници в Западна Европа, където са

попаднали по различни начини: преди всичко като дипломатически подаръци, и още, за пренос на реликви, които били увивани в тях; под формата на кралски дарове, или добивани вследствие обикновени грабежи при завладяване на вражески територии през Средновековието

Средновековните запазени тъкани, които представляват интерес за настоящото изследване са разделени на три категории:

1. Тъкани, които изключват възможността да са били използвани за императорски / кралски / царски облекла;

2. Тъкани, използвани повторно и за тази цел са прекроени, което предполага, че първоначално са могли да бъдат предназначени за изработка на официални / владетелски дрехи;

3. Тъкани, за които с голяма вероятност може да се предположи, че са послужили за направата на владетелски костюм.

Така, в първата група, именно поради много големия мащаб на декоративния мотив, който изобразяват, се предполага, че голямата част от тези тъкани, идентифицирани като произведени в императорските ателиета в Константинопол, са били използвани за стенна украса или интериорен декор, а не са послужили за изработката за владетелски облекла.

За първоначалната функция на тъканите от втората група, можем само да се гадаем. Независимо от безспорно луксозната им изработка, не е възможно категорично да се твърди, че са били единствено и само предназначени за изработка на владетелски одежди.

Безспорно, най-важната категория е третата, при която можем да се свърже тъканта с владетелския костюм, каквито са гореизложените примери от Велико Търново, о. Ахил в Преспа /дн. Македония/ и с. Станичене /дн. Сърбия/.

Няколко особености на тъканите ги определят безапелационно като инсигнии на властта през Средновековието, а именно използването на коприната в повечето случаи и пурпурът и златните нишки, във всички случаи.

Що се отнася до цветовете, оказва се, че червения, синия и хиацинта са определено носители на визуалността, с която се подразбира лукс и власт или т.н. цветовете на елита. На предела на хилядната година в Западна Европа, синьото се утвърждава като цвета на властта и на християнската сакралност. Червеното вече е загубило върховенството си сред цветовете с края на Римската империя. Това е нов знак за еманципация на западните владатели, които искат все повече да се разграничат от източно християнското православие; не бива да се забравя, че точно този период съвпада с времето на Великата схизма на църквата.

Изключително важни за настоящото изследване са изображенията / мотивите по тъканите. Особено многобройни са **геометричните мотиви**: меандри, звезди, шеврони /рибена кост/, обикновени ромбове или такива, служещи за рамка на друг рисунок. Не толкова често срещани са заострените /островърхите/ медальони, които най-вероятно са модификация на ромбовете или по-скоро резултат от източни влияния. Много често орнаментите са разположени в перлени медальони, отпращащи към контура на владетелската диадема.

Често пъти декорът се състои от **стилизирани растителни/цветни мотиви**, като палмети, розети, лозови листа или листа от брашлян, лилии, детелини и ластари, които са безспорно антични реминисценции.

Животинският свят участва осезаемо в украсата на византийския текстил; бихме могли да разграничим две групи: тази на **реалистичните животни** – по-специално птици (орли, гълъби, фазани, пауни, патици, папагали), лъвовете, слонове и др., и тази на **химеричните животни** – дракони, грифони, *сенмърви* (*sentmury*), сфинкс, двуглави орли, пегаси и други летящи двуноги и четириноги. Тези митични създания – хибриди между човек и животно или между две и повече животни са носители на много двусмислени символики. Така например, те възплащават някои от универсалните стремежи на човека, например желанието му да лети или стремежа му да привлече на своя страна свръхестествени закрилници, даващи сила и мощ на владетелите. **Поради тази причина мотивите с фантастични животни се превръщат в търсени символи на владетелската мощ, закрилница и благодетелка на цялото общество.**

Върху византийските тъкани, откриваме също така **религиозни/християнски мотиви**, като кръстове, свастики, христогорами, риби, пауни, извори и дървета на живота. В един по-късен период, са наблюдават и по-завършени иконографски образи с християнски сцени, а именно Рождество Христово или Богоявление.

Що се отнася до **разположението на фигурите върху целия рисунък на орнамента**, привилегированата схема на декора на византийските тъкани се състои от фигури, застанали една срещу друга лице-в-лице / или опрели гръб в гръб, разположени в кръгли медальони, често пъти богато украсени с перли. **Ромбът и перленият медалион са най-разпространените орнаменти през целия византийски период.**

В Западна Европа, орнаментацията на кралските дрехи е стриктно кодифицирана от правилата на хералдическото изкуство. Някои мотиви, като **лилията, пълзящия лъв** или **орела**, представляват символи, присъщи на властващите династии, които постепенно се налагат като емблеми (герbove) на държавата.

Към края на XIII век и началото на XIV век, в Северна Италия се появяват нови изобретения в текстилната индустрия, като велура например. Орнаментите им са вдъхновени от далечния Изток; така например, върху прочутите *panni tartarici* се появяват приказни чудовища, имащи нокти, крила, опашки на змии, но също и по-традиционни фантастични създания, като **дракони, феникси**, както и по-безобидни животни, като **кошути, зайци, патици**.

Основни вектори на влияния от XI до началото на XIII век, в посока от Изток на Запад, са преди всичко династичните бракове, а в периода в края на XIII-XIV век в посока от Запад на Изток, кръстоносните походи. Другояче казано, до началото на Четвъртия кръстоносен поход в началото на XIII век, византийските принцеси, които попадат в западните дворове вследствие сключване на династични бракове, са основен вектор за разпространение на византийското влияние в Западна Европа. След Четвъртия кръстоносен поход обаче, отслабения завинаги източен свят обръща поглед към западните модели за подражание. Еманципация на западните владетели става толкова силна, че те престават да подражават на византийския император и създават своите собствени гардероби, в които преобладават вече одежди изработени от италиански велур и кадифе. Така, Константинопол, загубва не само своята политическа, но и естетическа мощ като център за подражание. Оттук насетне Западна Европа започва да дирижира без конкуренция тенденциите във владетелския костюм.

В края на настоящото изследване е мястото и да се проследи **генезиса** или пътя на цялостното формиране на идеята за владетелския костюм като част от възприятията на социума като се обобщи, че той набира сила още в гръко-римската античност с мощни влияния от източните цивилизации, отбелязва своя апогей в Персия и Византия, за да пренесе своите плодове в западната цивилизация като достига своята кулминация в края на Средновековието, а именно в Ренесансова Италия. Владетелският костюм, натоварен с цялата сакралност и символика, която носи, е ясна еманация на владетелските претенции и внушения на средновековните суверени, чиято най-важна функция е да доказва

божествената природа на владетеля. Не случайно, точно владетелският костюм, било то императорски, царски или кралски, е сигурен ключ за познаване на отдавна несъществуващи и угаснали във времето народи и цивилизации, както и на тези, които съществуват и до днес.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Списък на изображенията, общо 182 изображения

Списъкът на изображенията е съставен в хронологическа последователност като в началото представя няколко примера на римски императори във военен костюм, както и изображения, предхождащи изучавания период. След това, византийският император е представен в няколко последователни иконографски схеми в миниатюрите : а/ византийският император сам в официални сцени, б/ византийското императорско семейство, в/ византийския император в други сцени – на Хиподрума, в църквата и др. и накрая много по-късни сцени, а именно г/ византийския император, видян през очите на западните творци. Следва друга византийска иконография, различна от миниатюрите, върху други носители – мозайки, емайл, слонова кост, ювелирни предмети, икони. Като истински последователи на византийския канон, следващите изображения представят балканските владетели в средновековна България и Сърбия, както и Киевска Рус.

След византийския свят, следват изображенията на западните владетели – тези на Свещената Римска империя, на Франция и на Англия – съответно изобразени в миниатюри или върху други носители.

В последната част, изображенията представят няколко примери от изучаваната епоха на запазени корони, костюми и тъкани.

2. Списък на рисунките, общо 12 рисунки.

Рисунките представят определени части от владетелските костюми, като например хламида, лорос, *сагион*, хламида, *мандион*, кафтан/*скарамангион*, или тяхната еволюция по време на римо-византийския преход – като тази на лороса (Рис. 1).

Няколко запазени мантии от Свещената Римска империя (Рис. 6-8).

По-интересни като принос за нашето изследване са **синтетичните стилизирани възстановки на владетелските костюми** на византийския император (Рис. 9), императорът на Свещената римска империя (Рис. 10), английския крал (Рис. 11) и френския крал (Рис. 12).

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Като основен принос на научния труд, считаме идентифицирането, селекцията и организирането на значителен по обем изворов материал, релевантен към темата за владетелския костюм. Изворите са основополагащ материал, от които е почерпена изцяло информация за анализа и проблематиката, свързани с владетелския костюм. Тук е мястото да подчертаем, че една голяма част от изворите, които представяме, са резултат от нашето научно търсене в специализираните центрове, музеи (вкл. и хранилища на музеи) и библиотеки в Париж, Лондон, Рим, Ватикана, Южна Италия, Берлин, Атина или т.н. работа на терен. Именно работата на терен ни позволи да създадем този изчерпателен изворов корпус, който е основната база, на която почива нашето изследване.

2. Изработването на аргументирана, географски и хронологически определена система от класификационни критерии за представянето на владетелските костюми и тъкани, които са основен обект на това изследване, представлява също принос в тази област на научното търсене. Още повече, че става дума за артефакти с толкова различен произход и датировка. Всъщност, тази класификация и анализа на обектите на изследване тук водят до сериозно обновление на тематиката.

3. Що се отнася до тъканите, доброто познаване на материята, ни накара да увеличим набора от вече познатите сигурни византийски тъкани и да привлечем в нашето научно търсене и тъкани, преизползвани вторично за изработване на дрехи на духовници, старателно съхранени в трезорите на западните църкви. Повечето от тях показваха също сигурен византийски произход, което обогати значително материала и ни позволи да направим някои важни изводи за технологиите и най-вече за начина на „пътуване“ на византийски тъкани.

4. За сериозен научен принос също може да се сметне отделеното особено внимание в научния труд на използвани материи (коприна, пурпур, златни нишки

и ламели,багрила), технологии и мотиви при изработването на тъканите с цел да се подчертае тяхната роля на инсигнии на властта.

5. Противопоставянето Изток-Запад само по себе си е проблематично. То винаги е плашило западните изследователи, които обичат да бъдат максимално прецизни в техните научни търсения, но затова пък в много съкратен хронологичен и тематичен периметър на изследване. Разбира се, тази боязън е напълно обоснована, но пък именно поради това, именно поради своята вълнуваща неизвестност, ние избрахме предизвикателството да изследваме паралелно владетелския костюм в Източна и Западна Европа. Именно този избор ни позволи да направим сериозен пробив в сравнителния анализ между „двете Европи“ и да трасираме вектори на влияния помежду им.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

2010

В съавторството с проф. И.Йорданов

Византийските тъкани и българският владетелски двор (X век) (Печат на епарха, химатин и екзопрат Филотей, намерен в Преслав) In : *LAUREA in honorem Margaritae Vaklina*, книга II, София, 2010, с. 155-167.

2009

„Пътуващите“ тъкани и византийската дипломация, Първа национална конференция *Пътуване към България. Пътуванията в Средновековна България и съвременният туризъм*, Шумен (8-11 май 2008), Велико Търново, 2009, р 310-323.

2008

Les regalia des Paléologues d'après l'iconographie (essai d'une étude comparative des témoignages de la peinture murale, de l'enluminure et de la numismatique) (1258-1453), In: *Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007)*, Шумен (13-15 септември 2007), с. 365-384, Tabl. XXIX-XXX.8, Шумен, 2008.

2007

За разпространението на византийската култура посредством династичните бракове (края на X – средата на XV), In : *Византия в собствените и очи и в очите на другите*, София, 2008, с. 189-216.

2003

La représentation de la souveraineté et du sacré dans une icône russe, communication dans le cadre du colloque «*Origine, évolution et rayonnement de l'icône (VIe–XIXe siècles)*», organisé par Prof. Tania Velmans, Centre d'Études Slaves (INALCO), Paris.

2002

Les influences orientales sur le costume du pouvoir en Occident à l'époque des Croisades (XIe – XIVe siècle), dans *BULLETIN – SYRIAN TEXTILE AND COSTUME SQUAD - SYTCOS*, 3, 2002, p. 27-28.

2001

Les motifs décoratifs des tissus byzantins d'après l'iconographie du XIe au XIVe siècles – origine, évolution, symbolique, *XXe Congrès International des Etudes Byzantines*, Paris, Pré-actes, Communications libres, p. 438.

2000

Étude sur les insignes du pouvoir et le costume à la cour royale de Serbie (XIIe-XIVe siècles), In : *CAHIERS BALKANIQUES*, 31, INALCO, 2000, p. 111-139.

1999

Les reines d'Occident, les impératrices et les tsarines d'Orient et leurs insignes du pouvoir des Croisades (XIe-XIVe siècles), Actes du Ve Colloque international de CRISIMA «*Reines et princesses*», Université Paul Valéry, Montpellier, 2001, p. 139-150.